

Martina Cichá

Katedra antropologie a zdravotvdy, Pedagogická fakulta,
Univerzita Palackého v Olomouci

SOUČASNÉ PROBLÉMY ETNICKÉ ANTROPOLOGIE

Key words: ethnic anthropology, biological diversity, race, anthropological types, social and cultural differences, nation, nationality, minority, ethnic group, multi-ethnic, multi-cultural.

Summary: This contribution deals with the most important problems concerning contemporary ethnic anthropology, confronted with the anthropology of human races and the anthropological types of the past. It examines the problems of human races and ethnic groups from various view points. It answers the multi-ethnic and multi-cultural issues of the contemporary world.

Etnická antropologie představuje jedno z nejstarších odvětví antropologie, a dnes má své místo jak v okruhu přírodních věd, tak ve sféře věd společenských.

Pojetí etnické antropologie jakožto disciplíny, zabývající se otázkami lidských ras a etnik, jejich variabilitou, původem, vývojem a rozšířením v průběhu historie člověka, se mění. Mění se především v tom smyslu, že se stále menší důraz klade na zdůrazňování biologických odlišností ve prospěch **odlišností sociálních a kulturních**. To ovšem neznamena popírání existence fyzických znaků, jimiž se lidé od sebe vzájemně liší. Antropologové tyto znaky jako projevy lidské variability zkoumají, i když i oni dnes narážejí na řadu problémů, o nichž se nyní zmíníme.

Především je třeba konstatovat, že zdůrazňování **biologických odlišností**, zejména rasových, a samozřejmě nemáme na mysli jen barvu pleti, je vzhledem k historickým zkušenostem dnes mnohými považováno za premisu rasismu.

Samotní příslušníci minorit si mnohdy nepřejí, aby se jakýmkoli způsobem zdůrazňovaly jejich biologické odlišnosti, protože se obávají možné diskriminace. Dnes může být velmi obtížné vůbec zahájit antropometrický výzkum, jehož probandy by byli např. Romové, protože jen stěží tyto probandy spolehlivě vybereme. Je totiž otázka, zda máme oslovit toho, kdo se nám na základě jistých fyzických znaků jeví jako Rom (a další otázka s tím spojená, zda jde skutečně o Roma), nebo toho, kdo se k romství sám hlásí (a pak se zase nabízí otázka, bude-li příslušná skupina probandů skutečně reprezentativní skupinou Romů, protože i já se mohu prohlásit za Romku,

ačkoli jí fyzicky nejsem). Pravděpodobně velmi svízelné bude také získat od těchto probandů souhlas s měřením. To vše činí antropologický výzkum, jehož cílovou skupinou jsou příslušníci vybraného etnika, velmi problematický.

Od Bernierovy klasifikace lidstva na Evropany a západní Asiaty, černochoy, východní Asiaty a Laponce uplynulo více než 300 let, a během této doby vznikly nejen nesčetné další **klasifikace lidských ras** (např. Linného, Blumenbachova, Cuvierova a Eickstedtova, Ripleyho a Denikerova); a **klasifikace antropologických typů** (za všechny uveďme např. Denikerovu klasifikaci europoidní rasy, a dále klasifikaci europoidní rasy, mongoloidní rasy a negroidní rasy, resp. i tzv. australoidní rasy, na antropologické typy podle Valloise), ale vznikly i nejrůznější **rasové teorie, které byly primárně rasistické, nebo se z nich později staly rasistické teorie** (pomineme-li všechny starověké, středověké, ale i novověké názory o méněcennosti některých lidí, přičemž je třeba vzít v úvahu, že pojem „rasa“ nebyl až do 17. století vůbec znám, např. Aristotelovo hodnocení obyvatel severní Evropy, Asiatů a Řeků, povědomí starodávných Řeků, Římanů, Číňanů, o ostatních kulturách, vnímání indiánů Španěly po konkvistě, později afrických černých otroků, čímž byly položeny základy protičernošského rasismu, Morganova evoluční stádia vývoje lidstva, názory Kidda, Huxleyho, Kiplinga, Lawrence, Cambera, Agassize, Mortona, Brocy, Copa, Bineta, amerických zastánců hereditární teorie, zejména Goddarda, Termana, Yerkesyho, a dále teorie Burta, Jensena, Knoxe a dalších, pak se dostaneme až ke Gobineauovi, „otci moderního rasismu“, autoru eseje „O nerovnosti lidských ras“. Následovala další etapa ve vývoji rasových názorů (za všechny jmenujme Cuviera a Lyella, Darwina, Le Bona, Chamberlaina, De Lapouge, sociální darwinisty, rasové teoretiky, eugeniky, a rasistické praktiky v Německu, a jsme u faktické likvidace údajně méněcenných ras, u holocaustu, plánované likvidace všech postižených, homosexuálů a dalších údajně podřadných osob).

Od dob 2. světové války uplynulo víc než půl století. Mnohé je dávno minulostí, silně xenofobní a rasistické názory však nikoli. Stále je dost lidí, kteří jsou přesvědčeni o nadřazenosti a méněcennosti některých jedinců, skupin či komunit, a v této souvislosti hovoří např. o přímé úměře mezi velikostí mozkovny a IQ. Nikoho zřejmě nepřekvapí, že podobné názory i dnes zaznívají na univerzitách a vysokých školách, že jsou pod rouškou falešné objektivity publikovány dokonce i na některých prestižních amerických univerzitách (např. práce Rushtona, Lynna, Jensena, MacDonalda a další), a také u nás (např. Bakalářovo „Tabu v sociálních vědách“).

Obrovský počet klasifikací lidských ras a antropologických typů, s tím spojené nejednoznačnosti a nejasnosti, činí tyto klasifikace spornými. Mnohé z nich jsou již překonané, považujeme je za historické, a i ty, které uznáváme nelze považovat za „dokonalé“, protože existují populace, které se svojí somatickou „výjimečností“ vymykají stanoveným skupinám a třídám. Jako příklad si můžeme uvést dosud užívanou klasifikaci lidských ras na europoidní, mongoloidní a negroidní, a v této souvislosti africké Křováky, kteří nemají černou pleť, ale pleť světle hnědou až nažloutlou, a přece je řadíme k příslušníkům negroidní rasy. V Číně a Indii bychom se zase setkali se skupinami obyvatel výrazně temně hnědé pleti, a přece nepatří k negroidní, ale k europoidní rase. (Wolf, 2000) Znovu je však třeba zdůraznit, že barva pleti je jen jedním z mnoha „atributů rasy“.

Třídění lidí na rasy a antropologické typy významně stěžuje nesporný fakt, že neustále dochází k jejich míšení, a tedy i stírání rozdílů mezi jednotlivými rasami

a antropologickými typy. To je také jeden z nejčastějších a nejpádnejších argumentů těch, kdo jakékoliv takovéto klasifikace lidstva odmítají. Argumentem odpůrců existence rasy je, že jestliže se jisté tělesné znaky stávají zdrojem kategorizování lidí, stávají se i zdrojem předsudků a rasistické diskriminace.

Z hlediska vývojové antropologie je třeba rozlišovat tři fáze procesu míšení lidských ras. Počáteční a nejméně výraznou formou míšení je asimilace neboli začlenění menšinové části obyvatel do většinové populace. Etnikum, které se asimiluje v podstatě rezignuje na své etnické, a tudíž specifické hodnoty a zvyky, a akceptuje více méně zvyky cizí. Proto také hovoříme o tzv. akulturaci, při které dochází k postupnému splývání jedné skupiny s druhou, přičemž jedna skupina se vzdává svých specifických rysů a přejímá rysy druhé skupiny. Proces akulturace se člení do pěti etap:

- konfrontace kultur (poznání pozitiv a negativ);
- akceptace cizích kulturních prvků a selekce;
- začlenění cizích kulturních prvků do vlastního systému;
- souběžná modifikace;
- akulturační reakce (na jedné straně odpor, na druhé straně pozitivní postoj) (Dacík, 2001).

Intenzivnějším a rozsáhlejším procesem míšení je **amalgamace** neboli rozmělnění, jinak řečeno rozpuštění jednotlivých znaků v celku. Dochází k míšení četných ingrediencí rasových, jazykových, národnostních, kulturních a náboženských v jeden celek.

Jestliže proces míšení přesáhne hranice států a kontinentů, jde již o **panmiksii** neboli výrazné míšení a splývání celých rasových skupin na velké rozloze. Můžeme konstatovat, že dnes jsou již všichni lidé produktem rasového míšení. Ve skutečnosti je každý míšenec novou odchylkou od původního antropologického typu nebo rasy (Wolf, 2000).

Ve druhé polovině dvacátého století zavedli američtí antropologové do rasové klasifikace nový pojem **klina** a **men**. Klina je nový klasifikační rys – odchylka, odbočka, odklon či výchylna nebo malá či pozvolná změna určitých morfologických a fyziologických znaků v rasových typových znacích, které mají původ v prostředí. Men pak představuje určitou analogii genů. Jde o kulturní geny, zahrnující ideje, myšlenky, nápady apod (Wolf, 2000).

V poslední době se stále častěji setkáváme s **názorem, že lidské rasy neexistují**, a že to, že jejich existenci uznáváme a priori vede ke xenofobním a rasistickým postojům. A nyní bychom mohli citovat sociology i antropology, kteří tento názor zastávají (za všechny jmenujme např. Giddense, Murphyho, Finkielkrauta, z českých autorů Šmausovou a Beneše).

Za všeobecně platný se považuje názor, že genetické rozdíly mezi různými lidskými rasami jsou menší než mezi jednotlivými příslušníky téže rasy, a že tedy fenotypu rasy v genetické oblasti nic určitého neodpovídá. Přesně zjistitelné genetické rozdíly mezi lidskými typy jsou malé a nespecifické a zatím se je nepodařilo uspokojivě vysvětlit ani jako výsledek izolace, ani působením adaptace či selekce v určitém společném prostředí (Sokol, 2002). Objevily se proto snahy nahradit pojem rasa pojmem etnikum, etnická skupina apod., jak cituje např. Machalová nebo Kamín.

Protiváhou všem těmto názorům by mohly být „**prorasové**“ **názory** Wolfa či Dacíka. Uveďme ještě další argumenty. Např. o Romech vůbec nemluvíme jako „o rase“, nýbrž jako „o etniku“, a přesto jsou nejen v České republice předmětem

různých forem diskriminace. Dotazníkový výzkum, který jsme v roce 2000 provedli u 960 respondentů vybraných pedagogických fakult v České republice prokázal největší počet negativistických postojů právě vůči romské populaci (Cichá, 2000). K podobným závěrům jsme došli při dotazníkovém výzkumu u 833 respondentů – žáků základních škol a studentů středních a vyšších odborných škol (Cichá, 2002). Romové však, jak známo, patří ke stejné rase jako my, tedy k rase europoidní. Jiným příkladem by mohli být Židé (židé), které lze definovat jako národ nebo náboženskou skupinu, rozhodně však nikoli jako rasu. Ačkoli pojem „židovská rasa“ z historie známe, fakticky žádná taková rasa neexistuje. Vůči židům však existují odnepaměti předsudky. Díky nim byla židům po staletí činěna příkoří, která vyvrcholila jejich plánovanou hromadnou fyzickou likvidací v době druhé světové války – holocaustem. Opět tedy máme důvod se domnívat, že příslušnost k reálné rase není skutečnou příčinou rasismu. Jiným argumentem by mohl být rasismus, podněcovaný náboženskou nesnášenlivostí, či chceme-li, náboženským fanatismem. Mnohdy tedy nejde (nešlo) o to, jaké je kdo rasy, nýbrž víry. Demagogicky řečeno, jestliže je klasifikace lidí do ras premisou rasismu, musí jí být i jiné klasifikace, na základě etnických, náboženských, či jiných sociokulturních odlišností, protože všechny tyto odlišnosti mohou být zdrojem nesnášenlivosti a z toho plynoucí diskriminace.

Novodobý rasismus devatenáctého a dvacátého století z rasových teorií čerpal, přesněji řečeno rasové teorie zneužil. Spolu se Straussem se domníváme, že tomu tak bylo proto, že čistě biologický pojem rasa byl zaměněn za sociologické a psychologické výtvořiny lidských kultur. (1997) Za rasu bylo namnoze prohlašováno společenství lidí jazykově příbuzných. Tak se zrodila indoevropská nebo indogermánská rasa, když na jazykovou příbuznost byly naroubovány určité antropologické znaky (Salajka, 1967).

Co se týče rasy, dnes je již dostatek důkazů nejen pro tvrzení, že rasa existuje, ale i pro skutečnost, že se jedná o kategorii vnitrodruhovou, jak stále zřetelněji dokládá vzájemná rasová míšitelnost (Dacík, 2000). Navíc odmítneme-li apriori pojem rasa, musíme apriori odmítnout i pojem antropologický typ. Pak bychom ovšem zpochybnili jakýkoliv popis člověka z hlediska jeho somatických charakteristik, tedy fyzickou antropologii vůbec. Preambule k druhé deklaraci UNESCO o problému ras poznamenává, že to, co obyčejného člověka přesvědčuje o existenci ras, „je bezprostřední svědectví jeho smyslů, když spatří pohromadě Afričana, Evropana, Asijce a amerického Indiána“. (Strauss, 1997) I laik zcela upřímně potvrdí, že docela zjevně spatřuje rozdíl mezi bělochem a černochem, aniž by ulpíval na té či oné demagogii, a měl ponětí o nějaké rasové klasifikaci (Dacík, 2001).

Proto odmítáme tuto filipiku proti rase. Odstraněním biologického a deskriptivního pojmu rasa se rasismus neodstraní ani nezmírní. Uvědomit si onu odlišnost, pojmenovat a charakterizovat ji, to ještě neznamená postoj nenávisť – je to pouze způsob poznávání, tak jako poznáváme Němce nebo Francouze (Schwingerová, 1993). Domníváme se, že úporné snahy popřít existenci lidských ras jsou dány především nemožností nebo neschopností vidět klasifikace lidských ras v čistě „biologickém světle“, a zejména nemožností nebo neschopností oprostít se od „nadstavby“, která jim byla rasisty dána. Z tohoto pohledu lze popírání existence lidských ras považovat za sociální konstrukci, ignorující zjevné diference biologických znaků lidských ras.

Naopak ryze v „sociokulturním světle“ vnímáme pojem „**národ**“. Ten je definován nejen jazykem nebo územím či společnými dějinami, ale i svojí duchovní podstatou, se kterou podstatně souvisí náboženský postoj, a které se někdy říká i „mentalita“.

(Schwingerová, 1993) Podle Johanna Gottfrieda von Herdera je národ ryze sociální konstrukce, kterou určuje jazyk a kulturní tradice. Podle Vojtěcha Fettera jsou charakteristickými znaky národa: pospolitost řeči, pospolitost území, pospolitost hospodářského života a pospolitost psychického založení, projevující se v pospolitosti kultury (Fetter, Junek, 1955). Dnes se však hranice jednotlivých národů stávají přístupnými širokým masám lidí, lidé mnohem více cestují, migrují, ať už z jakýchkoli důvodů, a tím se původně homogenní národy stávají heterogenními. Csaba Gombár (2000) rozlišuje mezi národním státem a státem etnickým. Tvrdí, že národní stát znamená vnucování jedné kultury, jednoho jazyka nebo dialektu těm, kdo žijí v rámci hranic státu, kdežto etnický stát je přijetí státní ideje a instituce státu určitým separovaným etnikem.

Dalším, ryze „sociokulturním termínem“ je **národnost**. Ta je obvykle chápána jako příslušnost k určitému národu nebo etniku (Průcha, 2001). Záleží však na tom, zda národ vnímáme ve smyslu etnickém či politickém. Na základě toho také rozlišujeme národnost etnickou a národnost politickou. O národnosti etnické mluvíme tehdy, chápeme-li národ jako soubor osob obvykle se společným jazykem, společnou historií, tradicí a zvyky, společným územím a národním hospodářstvím. O národnosti politické hovoříme tehdy, jestliže národ vnímáme jako soubor občanů určitého státu, tedy jako soubor osob se státní příslušností tohoto státu.

Za **menšiny** v sociologickém smyslu považujeme skupiny, jejichž příslušníci jsou v nevýhodě oproti členům většinové populace a mají určitý pocit skupinové solidarity či sounáležitosti (Giddens, 1999). Je zřejmé, že takto široce a nepřesně definované skupině obyvatel by bylo obtížné, ba nemožné zaručit určitá práva, vyplývající z Listiny základních práv a svobod. Mají-li být taková práva menšinám zaručena, musí být přesně definován pojem „národnostní menšina“. Z antropologického hlediska by jistě bylo možné činit rozdíl mezi etnickou a národnostní menšinou, nicméně pro potřebu našeho právního řádu se od pojmu etnická menšina upustilo a používá se výhradně pojmu národnostní menšina.

Zbývá definovat **etnikum**, etnickou skupinu. Etnické skupiny jsou historicky vzniklé skupiny lidí společného původu, jazyka, materiální a duchovní kultury. Často jsou jejich charakteristickým rysem společné antropologické znaky, příslušníci určitých etnických skupin současně patří k výrazným antropologickým typům nebo rasám. (Havlík, 1999) Jiná definice říká, že etnikum je původní sociální danost, kterou charakterizuje společný biologický původ, společné původní fyziologické znaky, společné dějiny, náboženství a kulturní významové vzory. Pod pojmem etnikum lze také označit sociální skutečnost vykonstruovanou na základě popisu referenčního vztahu mezi tím, co je nám vlastní, a tím, co je cizí (Strasser, 2001). Etnická skupina byla nejprve ekvivalentem kmenové společnosti nebo kmene samého, tedy generickým termínem, který označoval početně malou společnost s orální tradicí (Copans, 2001). Z celkového počtu asi deseti tisíc etnických skupin na světě připadá tři sta na národy, asi tři tisíce na národnosti a více než sedm tisíc na kmeny, rody a další součásti kmenů. Tyto údaje jsou jen přibližné, protože situace se mění každým rokem – etnické skupiny se vyvíjejí, mění a také mizí z mapy světa.

Soudobým problémem lidstva je především **multietnicita**, chápána jako koexistence více etnik v jednom státním celku. V této souvislosti hovoříme o občanské společnosti, tj. o etnicitě, národech, nacionalismu i s konflikty, které mezi jejich jednotlivinami panují. Etnických konfliktů přibývá a jejich důsledky jsou stále větší. Etnické spory

nejsou záležitostí několika jednotlivců, individuálních militantů a demonstrantů. Bohužel postihují celá etnika. Prakticky to jsou téměř vždy všichni, kdo žijí v oblasti konfliktu, tedy i ti, kdo se do něj jen „přípletou“, lidé zcela nevinní a indiferentní. Jsou vtahováni do sporu, aniž by na tom měli zájem. Stupňují se i prostředky, užívané při těchto konfliktech. Ty nejdrastičtější a nedávno ještě neznámé nebo spíše nepoužívané, často velmi primitivní, se stávají běžnými. Vraždění nevinných obětí „cizího“ etnika je stále častější. Politickým prostředkem se stává terorismus a z něj pak jako „nejúčinnější“ ten, který je zaměřen právě na lidi nevinné či nezúčastněné, nebo dokonce na své vlastní stoupence, dle zdání teroristů příliš vlašné.

S multietnicitou je nedílně spjata multikulturalita. Podle Murphyho (1998) představuje panorama lidských společností nepřeborné bohatství – pompézní hostinu – různých způsobů chování. A je nutné si připomenout, že to, co se nám zdá zvláštní, považují ti, kdo se těmito zvyky řídí za každodenní, samozřejmé a racionální jednání. Oni naopak považují naše chování za divné, někdy až nelidské a barbarské, a často dětinské.

Jakákoli rozdílnost (různost, odlišnost), tedy nejen fyzická odlišnost může být příčinou vzájemné nesnášenlivosti, nebo přímo diskriminace. Finkelkraut charakterizuje dnešní rasismus jako rasismus založený na rozdílnosti (jinakosti) oproti rasismu bývalých kolonizátorů, založenému na nerovnoprávnosti.

V souvislosti se všemi klíčovými pojmy, které jsme dosud zmínili (rasa, antropologický typ, etnikum, národ, menšina a národnost, multietnicita a multikulturalita) je třeba zmínit se také o identitě, kterou lze chápat jako určitou celostní kvalitu duševního a duchovního života, která se formuje především v adolescenci. Každá identita znamená mimo jiné odlišnost od někoho jiného: mne od mého příbuzného, mne od mého souseda, mne jako Čecha od Němce, mne jako Evropana od Asiata, mne jako bělocha od černochoa atd. Vedle rozdílů, za které může geografická izolace, existují stejně důležité rozdíly, na něž má vliv vzájemný styk: touha oponovat, odlišovat se, být sám sebou (Strauss, 1997). Vědomí odlišnosti, které je základem naší identity, může být spojeno s tolerancí a otevřeností, ale také může být prožíváno konfrontačně až nepřátelsky. V této souvislosti dnes hovoříme o krizi identity. Problémy související s „definováním sebe sama“ a „těch druhých“ mohou být tou pravou příčinou rasistických postojů.

Multietnicitu a multikulturalitu současného světa tedy lze vnímat negativně, jako zdroj nejrůznějších problémů (pramenící z vzájemného nepochopení kultur, neschopnosti vytvořit přijatelná pravidla pro všechny a zajistit jejich dodržování, aniž by došlo k násilné asimilaci minoritní kultury do majoritní, jako zdroj ekonomických problémů apod.), ale také pozitivně, jako přínos pro majoritu jako možnost vzájemně se obohatit. Rozdílnost a jinakost může být brána také jako zajímavá, atraktivní, jako módní, a tedy i „žádaná“.

V každém případě je nezbytné mít možnost získat **dostatek informací o odlišných kulturách**. To by dnes už neměl být problém. Přibývá kvalitní literatury. Přibývá učitelů, kteří multikulturní výchovu implementují do školních osnov, s cílem přiblížit žákům a studentům příslušníky minorit, jejich kulturu, jazyk, Zmenšuje se jazyková bariéra. A pak zde jsou také média a multimédia, která, navzdory jinak spíše negativnímu hodnocení, sehrávají, a doufejme, že budou stále více sehrávat, důležitou roli ve výchově k toleranci jinakosti. Informují nás o tom, co nám bylo dlouho nedostupné.

Za zásadní pak považujeme **politickou atmosféru**, která v demokratických zemích dává možnost náboženské a jiné svobody a umožňuje příslušníkům národnostních

a etnických menšin realizovat svoji kulturu, svoje tradice a zvyklosti, svoje rituály atd. Samozřejmě ne všechny země jsou demokratické.

Pokusili jsme se nastínit problémy soudobé etnické antropologie. Není jich málo. Společnost má zájem na tom, aby docházelo k většímu pochopení rozdílnosti a jinakosti. A to je úkol jak antropologů, tak učitelů, kteří by měli být především humanisty, propagátory a obránci lidství v tom nejširším slova smyslu, tedy i lidské variability, rozdílnosti a jinakosti.

LITERATURA

- Cichá M. (2002), *Připravenost studentů pedagogických fakult v České republice na výchovu proti rasismu*, „Pedagogika“, nr 1, Praha, s. 76-89.
- Cichá M. (2002), *Determinanty rasismu a xenofobie z pohledu současné antropologie a jejich význam pro pedagogickou praxi, disertační práce*, Olomouc, s. 115-165.
- Copans J. (2001), *Základy antropologie a etnologie*, Praha, s. 63.
- Dacík T. (2001), *Člověk a rasa*, Brno, s. 121-124.
- Dacík T. (2000), *Rasy a rasismus*, Brno, s. 20-47.
- Fetter V., Junek V. (1955), *Rasy a rasismus*, Praha, s. 6-10.
- Giddens A. (1999), *Sociologie*, Praha, s. 229.
- Gombár C. (2000), *O národe, etniku a štáte*, Bratislava, s. 190.
- Havlík R. (1999), *Úvod do sociologie*, Praha, s. 69.
- Hubschmannová M. (1998), *Počátky romské literatury*, [in:] *Žijeme spolu, nebo vedle sebe? (Sborník z konference o literatuře a kultuře národnostních menšin v České republice)*, Praha, s. 59.
- Chmelík J. (2001), *Extremismus a jeho právní a sociologické aspekty*, Praha, s. 65-82.
- Kamín T. (2001), *Sociologická koncepce „rasy“*, [in:] *Lidská práva proti rasismu*, Machalová T. aj., Brno, s. 122.
- Kárník Z. ed. (1996), *Sborník k problematice multietnicity*, Praha, s. 3-5.
- Machalová T. (2001), *Co znamená rasismus?* [in:] *Lidská práva proti rasismu*, Machalová T. aj., Brno, s. 95.
- Murphy R. F. (1998), *Úvod do kulturní a sociální antropologie*, Praha, s. 15.
- Prucha J. (2001), *Multikulturní výchova. Teorie – praxe – výzkum*, Praha, s. 22.
- Salajka M. (1967), *Rasy a rasismus ve světě*, Praha, s. 8-16.
- Schwingerová M. (1993), *Poznámky k antisemitizmu*, [in:] *Časoděj. Půlročník pro reflexi minulosti, přítomnosti a budoucnosti*, Ročník 0, číslo 0, podzim-zima, s. 18-19.
- Sokol, J. (2002), *Filosofická antropologie*, Praha, s. 70-71.
- Soukup V. (1996), *Dějiny sociální a kulturní antropologie*, 2. vyd., Praha.
- Soukup V. (2000), *Přehled antropologických teorií kultury*, Praha.
- Strasser M. (2001), *Etnopluralismus – multikulturalismus ve střetu utváření etnické a kulturní identity*, [in:] *Lidská práva proti rasismu*, Machalová T. aj., Brno, s. 23.
- Strauss C. L. (1997), *Race et histoire*, Paris, s. 10-23.
- Šišková T. et al. (2001), *Menšiny a migranti v České republice*, Praha, s. 32-33.
- Wolf J. (2000), *Lidské rasy a rasismus v dějinách a v současnosti*, Praha, s. 37-71.
- Interkulturní vzdělávání. Příručka nejen pro středoškolské pedagogy*, (2002), Praha, Člověk v tísni, společnost při ČT, o.p.s.
- Kulturní symboly a etnické vědomí* (1995), Praha.
- Sociální a kulturní antropologie* (2000), 2. vyd., Praha.